

Shlomo Avineri

Karl Marx:

*Filozófia és forradalom**

ELŐSZÓ

Sötét arcszíne miatt Karl Marxtot barátai és kollégái Der Mohr („A mór”) beceneven emlegették, mint Othellót.

Terjedelmes levelezésükben Engels is így szólította meg: Lieber Mohr (Kedves Mór!) – ráadásul alkalomadtán Marx maga is így szignálta a leveleit.

Természetesen senki sem gondolta, hogy Marx mór vagy arab származású lenne, a játékos „orientalista” becenev azonban állandóan – még ha rejtett módon is – emlékeztetett zsidó családi hátterére.

És bár a becenev soha nem vált nyilvánossá, megléte tagadhatatlan.

Isaiah Berlin a témáról írott mesteri esszéjében – Benjamin Disraeli, Karl Marx és az identitás keresése – sokatmondóan úgy érvelt, hogy Marx azon szenvedélye, hogy pártfogolja a proletariátust, zsidó származásának tulajdonítható. Az évszázadok óta elnyomott páriák hangja szólalt meg benne – és nem egy, a közelmúltban felemelkedett társadalmi osztályé.

Mások azt állították, hogy az ószövetségi próféciák hagyománya fejeződött ki Marx messiási látomásában.

Lehetséges, mindenesetre a tizenkilencedik századi forradalmi mozgalmak katlanjában sokan osztottak ebben a kereszténynek és zsidó gyökerűnek egyaránt tekinthető politikai messianizmusban azok közül is, akiknek nem volt zsidó hátterük.

Marxtot nem lehet „zsidó gondolkodónak” tekinteni – minimális jártassággal bírt a zsidó ügyekben, és életrajza sem követ zsidó mintát.

Ennek ellenére is kijelenthető, hogy zsidó származása és háttere jelentős nyomokat hagyott a munkáján. Ezek közül néhány nyilvánvaló, mások kevésbé.

A fiatal Marx

Ennek a könyvnek az egyik célja az, hogy ezt a hátteret megfelelő és kiegyensúlyozott perspektívába helyezze.

Marx forradalmi gondolkodó volt – filozófus, történész, szociológus, közgazdász, aktuális ügyekkel foglalkozó újságíró és szerkesztő –, de nem forradalmi aktivista.

Az 1848–49-es forradalom kétéves időszakát leszámítva nem bonyolódott bele forradalmi tevékenységbe, és még ezalatt is inkább lapszerkesztőként dolgozott.

* Shlomo Avineri művét 2022-ben megjelenteti a Múlt és Jövő Kiadó.

Minden olyan életrajznak, amely megpróbálja szétválasztani a hús-vér Karl Marxtól és az ikonikus „Karl Marx”-ot, főként az írásaira kell összpontosítania, amelyek dokumentálják intellektuális fejlődését annak minden árnyalatával együtt, ez pedig sokkal lenyűgözőbb, mint a gyakran megjelenő kanonizált kép.

Jóllehet, ez nem könnyű feladat. Marx szentté avatása és a gondolatainak törvényerőre emelése nem sokkal halála után megkezdődött a „marxizmus” nevű tan által, Engels, írott öröksége hivatalos „végrehajtójának” vezetésével.

Az erősödő német szociáldemokrata párt igényeihez hangolva az 1880-as évek végén és az 1890-es évek elején Engels felelőssége lett Marx számos alkotásának megismertetése a szélesebb közönséggel.

Ez a munka nemcsak a rég elfeledett írások újbóli kiadását foglalta magában, de annak eldöntését is, hogy a számos Marx-kézirat közül melyiket kell közzétenni – és hogy melyiket *nem*.

Következésképpen a kéziratok közül többet először csak fél évszázaddal később, az 1920-as és 1930-as években adtak ki, és az akkori európai történelmi zűrzavar miatt csak később, a második világháború után váltak széles körben ismertté.

Engels előszóval is ellátta az általa szerkesztett és kiadott Marx-írásokat, és úgy mutatta be Marx gondolatait, mint zárt elméleti rendszert, az aktuális ügyekről tett alkalmi megjegyzéseket néha *ex cathedra* kijelentésekké nagyítva, mintha Marx örök igazságokat fogalmazna meg.

Marx alapvető írásainak nagy része így tehát Engels szerkesztői erőfeszítései által jutott el a XX. századi olvasókhoz, és könnyen kimutatható, hogy sok esetben a politikai írók – szocialisták és antiszocialisták egyaránt – csak úgy, mint a tudósok, olyan nézeteket és álláspontokat tulajdonítottak Marxnak, amelyek eredete inkább Engels előszavaiban, mintsem Marx saját szövegeiben lelhető fel.

Amit általában „marxizmusnak” nevezünk, az egyrészt az a tartalom, amelynek az életműbe való beemeléről Engels döntött, másrészt maga az engelsi értelmezés.

Az 1917 utáni szakadás a szociáldemokraták és a kommunisták között tovább súlyosbította az intellektuális gladiátorharcokat a néha a dogma-halommá csontosodott értelmezés mentén.

Mivel Marx leginkább a halála után vált ismertté, ez az életrajz megkísérli őt úgy bemutatni, hogy feltáruljanak a valóságos szellemi és politikai történelmi összefüggések, amelyek között élt és működött. Megszabadítja az igazi Marxtól a gondolatait becsomagolva közvetítő kanonizációtól, és segít felfedezni egy sokkal izgalmasabb és lenyűgözőbb

gondolkodót, aki felnőtt a saját idejéhez és tanult az általa átélt történelemből.

Ha leemeljük a piedesztálról, úgy tűnik, Marx alakja nagyobbá válik.

A józan ítéleteinek és kudarcai ellenére soha nem vesztette el a hitét a történelmi fejlődés belső dialektikájába kódolt megváltó jövőben, függetlenül attól, hogy mennyi ideig tart odaérni, és attól, hogy az esetleg az elképzelttől eltérő vagy folyamatosan változó formában valósul majd meg.

E hitének egy része igaznak bizonyult, másban tévedett.

I. fejezet

Zsidó? Zsidó származású? Áttért zsidó?

MARX LÁNYÁNAK TANÚSÁGTÉTELE

Kevesebb, mint két hónappal Karl Marx Londonban bekövetkezett halála után, 1883 márciusában legkisebb lánya, Eleanor „Tussy” Marx-Aveling a *Progress* című szocialista folyóiratban közölte apja nekrológiáját.

A második bekezdésben ezt írta: „Karl Marx 1818. május 5 -én született Trierben, zsidó szülők-től. Apja nagyon tehetséges ember, ügyvéd volt, akire erősen hatottak a XVIII. századi francia vallási, társadalmi és művészeti elképzelések, anyja pedig olyan magyar zsidók leszármazottja, akik a tizenhetedik században Hollandiában telepedtek le”.

Marx zsidó háttere természetesen köztudott volt, de ő maga soha nem utalt rá nyilvánosan, főleg nem az itt leírt módon.

Az, hogy felhozta apja származását, ráadásul ilyen feltűnő módon, mégsem meglepő Eleanortól. A három lánya közül ő volt a legképzettebb és politikailag a legaktívabb. Esszéik, irodalmi és politikai művek fordítójaként ő ültette át Flaubert *Bovaryné-ját* angolra, valamint lefordította Ibsen *Az emberek ellensége* és *A vadkacsa* című darabjait, csakúgy, mint *A társadalom támaszai* című művét, Georgij Plehanovtól pedig az *Anarchia és szocializmust*, valamint Eduard Bernstein Ferdinand Lassalle-életrajzát.

Saját írásai között van egy tanulmány az amerikai munkásmozgalomról és egy feminista traktátus, a *Nőkérdés* (The Woman Question).

Az East Enden, a londoni munkásosztály lakóhelyén, azon belül a nemrég bevándorolt kelet-európai zsidók között végzett munkája során tanulta meg a jiddis nyelvet.

Egy emlékezetes alkalommal jiddisül jelentette ki: „Egy vagyok közületek”, máskor pedig elfogadta a meghívást egy, az orosz zsidóellenes politika és pogromok ellen tiltakozó tüntetésre, hozzátéve: „Annál inkább elmegyek azért, mert apám zsidó volt.”

Annak ellenére, hogy meleg szavakkal és büszkén ír apja zsidóságról, a nekrológban figyelmen kívül hagyja családtörténetének meghatározó pillanatait.

Noha kijelenti, hogy apja mindkét szülője zsidó, és dicséri Karl Marx apját, amiért áthatották a francia felvilágosodás vallással kapcsolatos elképzelései, tartózkodik annak megemlítésétől, hogy áttért a kereszténységre, és nem foglalkozik megtérésének körülményeivel sem.

Kiemeli apja zsidó háttérét, ugyanakkor teljesen figyelmen kívül hagyja – vagy talán szándékosan kerüli – a személyes drámát és annak történelmi jelentőségét, valamint a lehetséges traumatikus emlékeket, amelyeket Karl Marx odüsszeiája jelent, akit épp ez az út indított arra, hogy két rabbi unokájaként a század egyik legbefolyásosabb forradalmi gondolkodója legyen.

Ebben pedig rejlik egy történet, amelynek történelmi jelentősége meghaladja Marx személyes életrajzát.

AZ ELVESZETT PARADICSOM

Karl Heinrich Marx 1818. május 5-én született Trierben, a Rajna-vidéken, amely akkor a porosz fejedelemség része volt.

A rómaiak által Augusta Treverorum néven alapított, Németország legrégebbi városának tekintett Triert mélyen áthatja a történelem, és olyan látványosságai vannak, mint a gyönyörű Porta Nigra, az Alpoktól északra fekvő legnagyobb római épület.

A Rajna-vidék csaknem kétezer éve egyben a zsidó jelenlét központja is a német területen; már a római légiók nyomában zsidó kereskedők keltek át az Alpokon, és megszervezték közösségüket a Rajna mint fő regionális kereskedelmi és kommunikációs út mentén.

A többnyire héberül írt dokumentumokban a virágzó zsidó közösségek megőrizték városuk latin nevének változatát: Magenza (Mogontiacum/Mainz), Shpeira (Spira/Speyer), vagy Vermaiza (Augusta Vangionum/Worms).

A tizenkettedik században a rabbik és a Rajna-vidékről érkező tudósok gyűlése írásba foglalta a közösséget irányító belső szabályokat, az intézményi kereteket és a közösségek kötelezettségeit.

Az előírásoknak ez a listája Takanot SHUM (héber betűszó) néven ismert, a betűszó a három vezető rajnai közösség nevére utal.

A szabályzatot idővel sok más közösség is elfogadta, így az mintája lett a középkori feudális Európa szervezetébe illesztett zsidó önkormányzati intézmények működésének.

1096-ban az első kereszties hadjárat brutálisan szakította meg a zsidó élet folyamatosságát a Rajna-vidéken.

Míg a köznemesség által vezetett keresztiesek, élükön Bouillon Gottfrieddel, északról indultak a Szentföldre Franciaország és Flandria felől, az úgynevezett népi kereszties hadjárat hordái a Rajna alsó folyásánál gyülekeztek és vágtak neki a kelet felé vezető útnak a folyó mentén, olyan populista prédikátorok által feltüzelve, mint a legendás Remete Péter. Ahol csak áthaladtak a zsidó közösségeken, beleértve a trierit is, erőszak és pusztítás járt a nyomukban.

Az a pápai felszólítás tehát, hogy szabadítsák fel a kereszténység szent helyeit Jeruzsálemben a muszlim uralom alól, szörnyű, a Rajna-vidék zsidó lakosságával szemben elkövetett mészárlásokká fajult. Ez volt az első nagy zsidóellenes zavargás Nyugat-Európában.

A hivatalos egyházi vezetést annyira megdöbbenette ez az erőszak, hogy néhány püspök és az érsekek megnyitották védett épületeiket, hogy megóvják a fanatikus keresztény csőcselék haragjától a helyi zsidóságot, nem egy esetben maguk is áldozatává válva a vallás rossz szellemének, amelyet az a felszólítás szabadított el, hogy védjék meg Keleten a keresztény szent helyeket.

Ezek a traumák mélyen bevésődtek a kollektív zsidó emlékezetbe és generációkon át továbbadtak. Néhány, e megrázó események hatására írt siratót még mindig elénekelnek a főünnepeken, az 1096-os (a héber naptár szerinti 4856-os) évet pedig vízvázalóznak tekintik az európai zsidó történelemben, a későbbi zsidóellenes törvényhozás és az üldöztetés hírnökének.

Ennek ellenére a Rajna-vidéki közösségek nagy része fennmaradt és tovább virágzott.

A keresztény polgárság felemelkedése a késő középkorban azonban elhozta az önkormányzatok által bevezetett zsidóellenes jogszabályokat: a Szent Római Birodalom sok, úgynevezett szabad városa elfogadta a Magdeburgi Alapszabályt, amely tartalmazta a „Privilegium de non tolerandis Iudaeis”-t, azaz a zsidók kizárásának jogát.

Ez sok német városban vezetett a zsidók kiűzéséhez, bár a Rajna-vidéken a kiutasítások többnyire átmenetiek voltak, és a történelmi közösségek fenn-

maradtak. Ennek ellenére sok zsidó inkább keletre, a toleránsabb lengyel-litván nemzetközösségbe távozott, amely ennek köszönhetően változott át Európa azon régiójává, ahol a legnagyobb arányban van jelen a zsidóság.

Végül a francia forradalom és annak következményei változtatták meg drámaian a Rajna-vidéki zsidók kilátásait.

A forradalom előestéjén ez a terület apró államszervezetekből álló szőttes volt, amelyet fejedelemségek és hercegségek, örgrófságok és tartományi grófságok, választófejedelemségek és császári szabad városok, szekuláris világi joghatóságot képviselő érseki egyházmegyék, független lovagságok és kisebb báróságok alkottak. A régió egyfajta kaleidoszkópként tűnt fel, amely az egyetemes birodalom középkori eszméjének végső hanyatlását jelezte.

A francia forradalom, majd a napóleoni háborúk jelentős változásokat hoztak.

A francia hadsereg elfoglalta a Rajna-vidéket, megszüntette a számtalan helyi államszervezetet, a régió nagy részét Franciaországhoz csatolta, később pedig Napóleon keletre létrehozta a Vesztfáliai királyságot, trónra emelve testvérét, Jérôme-ot.

A terület nagy részéhez hasonlóan Triert is így csatolták a Francia Köztársasághoz, majd a Napóleoni Birodalom része lett, aminek politikai, társadalmi és szellemi következményei ma is láthatók a környéken.

Az egyik azonnali és messzire ható folyomány a zsidók jogállásával függött össze. A forradalmi Franciaország volt az első európai ország, amely emancipálta őket, egyenlő politikai és polgári jogokat biztosítva nekik.

Amikor a Rajna-vidéket annektálták, az emancipációt kiterjesztették az ott élő zsidó lakosságra, amely így elfogadott, de nem egyenlő közösséggé vált a teljes jogú, egyenlő jogokkal bíró állampolgárok között.

Feloldották azokat a korlátozásokat, amelyek alapján a zsidók el voltak tiltva bizonyos szakmáktól, a földtulajdonlástól, valamint egyes helyeken való letelepedéstől, az iskolákat és egyetemeket pedig megnyitották előttük, akárcsak a közszolgálati pályát.

Először kaptak lehetőséget, hogy ügyvédek, bírók, orvosok, katonatisztek vagy köztisztviselők legyenek.

Amint azt a zsidó imák, prédikációk és versek tanúsítják, abban az időben sok zsidó majdhogynem megváltóként tekintett a francia köztársaságra – és később Napóleonra – akit a messiási vízió világi megtestesüléseként magasztaltak.

Marx szülőháza

Az 1790-es évek közepétől 1814-ig tartó húsz évben Franciaország és az elfoglalt Rajna-vidék először lehetett tanúja annak, hogy a zsidó személyek mint egyenrangú állampolgárok jelentek meg bizonyos szakmákban és általában a társadalmi és politikai életben.

A határait kitolt Franciaországra úgy tekintettek, mint egy új, modern Ígéret Földjére, a felvilágosodás és az emancipáció szent eszméinek talaján alapított „itt és most” világi paradicsomára.

Mindez kegyetlen módon ért véget 1814–15-ben Napóleon vereségével és az új, a forradalom utáni Európa határait körvonalazó bécsi kongresszussal, valamint a vezető osztrák államférfi, Metternich herceg politikájával fémjelzett restaurációval.

Franciaország többé-kevésbé visszazorult az 1789 előtti határai közé, és elvesztette az általa elfoglalt területeket, beleértve a Rajna-vidéket is.

Nyilvánvaló volt, hogy a terület forradalom előtti politikai berendezkedésének sokszínűségét nem lehet újraéleszteni. Nagy részét Poroszországhoz

csatolták, jutalomként a Napóleon-ellenes koalícióban játszott szerepéért.

Mindez sok változást hozott Poroszország szempontjából is: marginális, közepes méretű keleti királyságból jóval nagyobb országgá vált, amely irányítást szerzett egy nagy kiterjedésű, Franciaországgal határos területen. Az addig főleg a junkerek által uralt mezőgazdasági jellegű állam olyan régiókkal gazdagodott, amelyekben hagyománya volt a kereskedelmi kultúrának és bővelkedett a Ruhr-vidék ásványkincseiben, ráadásul evangélikus államvallású, túlnyomórészt protestáns országgént nagy katolikus lakosságra is szert tett.

Végül, de nem utolsósorban a rajnai területeken élő jelentős lélekszámú zsidó közösséget is megkapták, amelynek nagysága meghaladta a hagyományos porosz és brandenburgi keleti területeken élő zsidók alacsony számát.

Az újonnan szerzett részeken élő zsidó lakosság azonban alapvetően különbözött az eredeti porosz tartományokban lakóktól, ami nagy problémát jelentett a hatóságoknak az új területeken.

A porosz államban a zsidó vallás bevett volt, a zsidók pedig védelem alatt álltak, ám a törvény előtt nem voltak egyenlők.

A báró Karl vom Stein és Karl August von Hardenberg nevéhez kapcsolódó, az 1800-as évek elején bevezetett reformokban megjelenő liberális jogszabályok ellenére még mindig korlátozták a szabad lakóhelyválasztást és a földtulajdonszerzés jogát. Nem csatlakozhattak a szabad foglalkozásokat űzők táborához sem.

Poroszország új dilemmával szembesült, amint a területére érkeztek az új lakosok, az emancipált zsidók a Rajna-vidékről, akik egyenlő jogokat élveztek keresztény szomszédaikkal, ügyvédként, bíróként és köztisztviselőkként szolgáltak.

Az emberek még emlékeztek arra, hogy az első közismert zsidó filozófusnak, Moses Mendelssohn-nak különleges királyi mentesítésre volt szüksége ahhoz, hogy Berlinben tartózkodjék az 1700-as évek végén.

Igaz, voltak gazdag és kiváltságos udvari zsidók és bankárok is, mint az Ephraim család, akiknek lenyűgöző palotáik voltak – de a zsidóság egésze nem élvezett egyenlő jogokat a keresztény államban.

Hogy megelőzzék a Rajna-vidék Poroszországba való anektálásának lehetséges következményeit, egy zsidó delegáció, élén a frankfurti zsidó közösség vezetőivel, Bécsbe ment. (Ez a város akkor is és most is banki központ volt.) Petíciót nyújtottak be Metternichnek, hogy ne vonják vissza a közösségnek a francia uralom húsz éve alatt megszerzett egyenlő polgári jogállását, de hiába. Az ügyet annak

az új hatóságnak a döntési jogkörébe utalták, amelyet a bécsi kongresszus intézkedései alapján hoztak létre.

Némi tanácskozás után a Rajna-vidéki porosz hatóságok visszavonták az emancipációt és az újonnan elcsatolt területek zsidóságára is kiterjesztették a poroszországi jogállását.

A keresztény állam fő elvei közt ott volt, hogy zsidók nem állhatnak a keresztények felett: nem lehetnek jogászok, bírók, köztisztviselők, iskolai vagy egyetemi tanárok.

Más szóval: az emancipációt visszavonták, és a zsidóságot visszaszorították saját vagy szüleik egy generációval korábbi helyzetébe.

Az 1815-ös restauráció messze ható következményei között a zsidók jogállásának megváltozása nyilvánvalóan kisebb jelentőségű ügy, afféle marginális lábujjnyúlás csupán, amelyet alig említenek meg a történészek, mégis teljesen új helyzethez vezetett. Néhány ezer zsidót egy generáción belül emancipáltak, majd jogaiktól drasztikusan megfosztották őket, ez pedig olyasvalami, ami addig még egyetlen zsidó csoporttal sem történt meg.

Az a tény, hogy az érintettek minden értelemben képzett, középosztálybeli szakemberek volt, akiknek az emancipáció megnyitotta az utat a teljes jogú állampolgárság felé egy nyitott társadalomban, és most visszadobták őket szinte a középkori állapotba, messzemenő következményekkel járt.

Az 1815 és 1848 közötti időszakban felfedezhető a mély elidegenedés érzése és az ebből következő politikai radikalizálódás a Rajna-vidéki zsidó értelmiség körében, mégpedig sokkal nagyobb arányban, mint a belenyugvóbb poroszországi közösségekben. Néhányan – külső nyomásra – áttértek, de ettől nem lettek a rájuk kényszerített rendszer lelkesebb támogatói, mások, miközben elhatárolódtak az ortodox judaizmustól, igyekeztek így vagy úgy megőrizni zsidó identitásukat.

De már köztük voltak a radikális demokrácia és a forradalmi szocializmus úttörői, valamint a német nacionalizmus és a polgári társadalom mélyre ható kritikájának képviselői.

Sokan önkéntes száműzetésbe vonultak Párizsba, ami nemcsak a felvilágosodás és a francia forradalom általános értelemben vett örökségét jelképezte számukra, de egyben szükségszerűen azt a hazát is jelentette, amely egykor megadta családjaiknak és őseiknek az egyenlő jogokat és az állampolgárságot.

Németország egyetlen régiójából sem származott annyi forradalmi radikális, mint a Rajna-vidékről.

Köztük volt a forradalmi gondolkodó és költő, Heinrich Heine (sz.: Düsseldorf, 1799), a kommu-

nista és a cionizmus későbbi előfutáraként is működő Moses Hess (sz.: Bonn, 1812), az író és szatíraszerző Ludwig Börne (sz.: Frankfurt, 1786) és apja, Jakob Baruch bankár, aki azt a zsidó delegációt vezette, amely hiába szorgalmazta a bécsi kongresszus előtt, hogy ne vonják vissza a rajnai vidéki zsidóság emancipációját.

És persze Karl Marx, a trieri ügyvéd, Heinrich (Heschel) Marx fia.

AZ APA: EGY ZSIDÓ ÜGYVÉD MEGPRÓBÁLTATÁSAI

Marx apai nagyapja 1746-ban a csehországi Postolopyban (Postelbergben) született, és miután felavatták, Trierbe költözött, ahol főrabbiaként szolgált 1804-ben bekövetkezett haláláig. Hivatali évei alatt történt, hogy Triert Franciaországhoz csatolták, a zsidó lakosságot emancipálták, és egyenlő polgári jogokat kaptak.

Ez a folyamat lassanként a nem-zsidó nevek felvételében és a francia jog által előírt, úgynevezett „polgári” vezetéknevekben is megmutatkozott.

Így azt találjuk, hogy Mordechai Levi rabbi a hivatalos francia dokumentumokban először „Marcus Levi”-ként, majd „Marx Levi” néven szerepel; ehhez az elnevezéshez apja nevét (Shmuel/Samuel) időnként hozzáadták mint apai nevet, így előfordul, hogy „Samuel Marx Levi” néven emlegetik.

Az 1801. decemberi, a francia közigazgatás alatt álló területen végzett összeírás alkalmával „Marx Lewy, rabbi” néven jelenik meg, egy másik, 1803-as dokumentumban pedig „Marx Levy, Rabin de la religion hébraïque” megjegyzéssel. [Marx Levy zsidó rabbi, a ford.]

Mégis, a trieri zsidó temetőben található sírkövének héber sírfelirata így szól: „Mordechai Halevi rabbi, Shmuel rabbi fia Pastelburgból”.

A nevek folyamatos változása még nyilvánvalóbbá válik, amikor elérkezünk fiához, Karl Marx apjához: őt először az 1801-es összeírás fennmaradt dokumentuma említi „Heschel Lewy”-ként, Marx Lewy rabbi fiaként.

Az emancipáció előrehaladtával az ő neve már alig érezhető hangsúlyeltolódással, mégis jelentős módon megváltozik, amikor joghallgató lesz: a Koblenzi Birodalmi Egyetemre való 1813-as beiratkozásának dokumentumában ez áll: „Henry Marx, fils de Marcus Samuel Levy” [Henry Marx, Marcus Samuel Levy fia, a ford.], azaz a „Marx” határozottan mint vezetéknev szilárdul meg.

Lehet, hogy mellékesnek tűnik, mégis izgalmas elgondolkodni azon, hogy ha a franciák nem ra-

gaszkodtak volna ahhoz, hogy a zsidók „polgári” vezetéknevet vegyenek fel az apai nevek variációi helyett, Karl Marx Karl Levi lett volna.

Vajon egy „levizmusnak”, vagy később „levizmus-leninizmusnak” nevezett elmélet ugyanazt a vonzerőt fejtette volna ki, mint a „marxizmus”, és ugyanilyen lett volna a visszhangja?

Megkísérthet a rejtett kérdés is: „Mi van a névben”?

Van egy további, bár kisebb változás az apai névben a Rajna-vidék porosz annexióját követően: 1814 novemberében az új hatóságok útlevelet adtak ki a fiatal ügyvéd nevének német változatával, amelyben ez állt: „Heinrich Marx.”

Az útlevélre azért volt szüksége, hogy Hollandiába, Nijmegenbe utazzon, ahol 1814. november 22-én feleségül vette Henriette Presborgot, Isaac Presborg helyi rabbi lányát, aki anyai oldalról távoli unokatestvére volt.

A házassági anyakönyvi kivonat, amelyet a francia polgári jog alapján állítottak ki és francia nyelven írtak, két évtizedes francia uralom után a vőlegényt nevének holland változatával Hendrickként említi.

Mivel mind a menyasszony, mind a vőlegény rabbik gyermeke volt, nem meglepő, hogy a zsidó esküvői szertartásra egy héttel később került sor a háttérben azzal a politikai zűrzavarral, amely a napóleoni birodalom összeomlását és a bécsi kongresszus által kijelölt új határok bejelentését követte.

Trier Poroszországhoz csatolása miatt a fiatal ügyvédnek váratlan dilemmával kellett szembenéznie. Az új porosz hatóságok úgy rendelkeztek, hogy a zsidó köztisztviselők és ügyvédek az annektált rajnai tartományokban akkor tarthatják meg tisztsegeiket, ha áttérnek a kereszténységre.

Ez egyben rendezte volna a státusukat is az akkori Poroszországban.

A porosz hatóságoknak mindez észszerű és tisztességes rendelkezésnek tűnt, hiszen így senkitől sem vették el önkényesen a megélhetési forrását, és mindenki megkapta a választás lehetőségét.

Heinrichnek mindez természetesen sokkal összetettebb gondot jelentett: ő maga az előző helyi rabbi fia, bátyja pedig Trier főrabbiája volt; felesége szintén egy rabbi lánya, és mind a városban, mind a régióban sok rokona élt.

Heinrich többször is petíciót nyújtott be a porosz hatóságokhoz, azt kérve, engedélyezzék neki, hogy megtartsa ügyvédi praxisát, amelyet évek óta gyakorolt. Azzal érvelt, hogy bár zsidó családba született, nem tagja a zsidó közösségnek. Hogy meggyőzze a hatóságokat arról, hogy mind-

ezek ellenére nem veszélyes forradalmi ateista, deistának és az isteni gondviselés hívének vallotta magát.

Heinrich Marx ügyvédként számtalan tudományos cikket publikált különféle jogi folyóiratokban, amelyeket bemutatott a porosz minisztériumnak, hogy igazolja képesítését.

Egy vele rokonszenvező porosz körzeti megbízott még Berlinbe is ajánlást írt neki, javasolva, hogy Heinrich Marx mint „hűséges állampolgár” két másik zsidó ügyvéddel együtt mentesüljön az alól az általános rendelkezés alól, amely kötelezte az ügyvédek, hogy keresztény felekezet tagjai legyenek.

Ez a levelezés, amelynek egy része megőrződött a helyi és közép-porosz levéltárakban, több évig húzódott, amíg a porosz közigazgatás lassan bekebelezte a rajnai tartományokat a porosz rendszerbe. De mindez hiábavalónak bizonyult. Heinrich, miután minden lehetőséget kimerített, és gondoskodnia kellett a növekvő családjáról, kapitulált, és úgy döntött, hogy áttér.

Ám ez az áttérés – mivel nyilvánvalóan kedvetlenül és tiltakozva történt – szokatlan módon zajlott le. Trier, mint a Rajna-vidék nagy része, főként katolikus volt, ám Heinrich úgy döntött, hogy nem a katolicizmusra tér át, hanem az evangélikus protestantizmusra. Mivel Trierben ekkoriban nem volt protestáns templom, felkereste a Trier előtt állomásozó porosz helyőrség evangélikus katonai káplánját és „hadosztályi prédikátorát”, Johann Heinrich Mühlenhof tiszteletest. Nem éppen egy tipikus aszsimilációs gesztus, és nem igazán tükrözi a többséghez való csatlakozás vágyát...

Az áttérés pontos dátuma körül sok a bizonytalanság, mivel nem rendes plébániatemplomban történt, hanem egy katonai táborban, és egyetlen dokumentum sem őrződött meg, noha a szertartást vezető katonai lelkész neve fennmaradt.

A lehetséges dátum 1816 és 1819 közé esik. Az első esetben Karl, aki 1818-ban született, akkor jött a világra, amikor apja – jóllehet, vonakodva – már megkeresztelkedett; utóbbi esetben – és bizonyos belső okok miatt ez a hihetőbb – Karlnek mindkét szülője legalább még névlegesen zsidó volt, amikor született.

Heinrich felesége, Henriette, Karl anyja nem tért át férjével együtt, mivel semmilyen külső oka nem volt rá, és nyilvánvalóan nem akart felesleges fájdalmat okozni apjának sem. Csak 1825-ben, apja, a holland rabbi halála után vette fel a keresztiséget. A keresztlevélben „israelitin”-ként [izraelita nőként, a ford.] nevezik meg, akit „férje, a már áttért Heinrich Marx ügyvéd” ajánlott a lelképásztornak.

Ebből az alkalomból gyermekeiket, köztük Karl is megkeresztelték.

Függetlenül Heinrich betérésének pontos dátumától, kétségtelen, hogy Henriette még nem tért át a kereszténységre, amikor Karl született, tehát a Halacha, vagyis a zsidó törvény szigorú anyai ági öröklési elve szerint Karl Marx vitathatatlanul zsidónak született.

Ezzel a szokatlan családi történettel kapcsolatban még valamit meg kell jegyezni, ami további bizonyítékokkal szolgál arra, hogy mennyire bonyolult és paradox módon működhetnek a dolgok. Heinrich testvérét, Samuel Marxot felavatták, és örökölte apja trieri főrabbiéként betöltött tisztségét, amelyet 1827-ben bekövetkezett haláláig viselt. Mivel a közösségnek szüksége volt ügyvédre, de a zsidók nem tölthették be ezt a tisztséget, a posztra egy keresztényt kellett választani. Samuel Marx rabbi (keresztény) testvérét, Heinrich Marxot választotta a pozícióra, aki évtizedeken át rendszeresen képviselte a trieri zsidó közösséget a hatóságok előtt és számos bírósági ügyben. A két testvér, akik közel is laktak egymáshoz, bizonyosan folyamatos kapcsolatban maradt.

A legkülönlegesebb dolog ebben a családi odüsszeiában – amely egy külön fejezet a modernizáció azon kihívásairól, amelyekkel a zsidó közösségek és a zsidó egyének szembesültek a francia forradalom és az azt követő restauráció nyomán – az, hogy mindennek nyoma sincs Karl Marx hatalmas munkásságában, vázlaiban és levelezésében; így nincs mód rekonstruálni, hogy mindezt miként élte meg a Marx család, és hogyan maradt meg az emlékezetükben.

A részletek feltárása csak a trieri és egyéb állami és egyházi archívumok átfésülésével volna lehetséges.

Heinrich Marx családjának zsidó származása természetesen közismert volt egy olyan kisvárosban, mint Trier – de vajon mennyit tudott Karl Marx a trieri főrabbiéként működő nagybátyjáról, illetve két rabbinsági nagypapjáról?

A családtörténet egyes elemeit nyilvánvalóan el kellett mesélni. A két testvér, a rabbi és a zsidó közösség keresztény szószólója, akik évek óta szoros szakmai kapcsolatban voltak, vajon magánemberként is találkoztak – különös tekintettel az elkerülhetetlen közelségre?

Nem tudjuk, ahogy azt sem, mennyit ismert Marx családja megtérésének körülményeiből. De valamivel bizonyára tisztában volt.

Csak találgatni lehet az önmagáért beszélő – vagy nem beszélő – csendet illetően. Ha az áttérés

körülményei sebet is ejtettek, ez a seb a legkevésbé a kívülállók számára volt látható.

A KEZDETEK: A JOGHALLGATÓTÓL A FILOZÓFIAI RADIKÁLISIG

Karl Marx gyermek- és kora ifjúkora eseménytelennek tűnik, és úgy látszik, követi a viszonylag kényelmesen élő középosztálybeli család fiától elvárható sémát.

A tágas családi ház – ma ezen a helyen áll a Karl Marx Haus – Trier központjában Karl apjának ügyvédi pozíciójából adódó stabil társadalmi helyzetéről árulkodik.

Tizenkét éves korában Karl megkezdte tanulmányait a helyi humán gimnáziumban, a Friedrich Wilhelm Gimnáziumban, amelyet a regnáló porosz uralkodóról neveztek el.

Érettségi után, 1836 októberében a szomszédos bonni egyetem jogi karára iratkozott be, de egy év múlva, a következő októberben átjelentkezett a berlini egyetem jogi karára.

Ebben nemcsak a provinciális Bonnból a porosz fővárosba való költözés játszott szerepet, de az is, hogy a fiatal diák előtt kinyílt a legizgalmasabb és a legelőbbre tartó intellektuális közeg Németországban.

A Berlini Egyetem, amelyet 1809-ben alapítottak, a porosz állam a nagy horderejű reformjainak részeként, miután az vereséget szenvedett Napóleon hadseregétől az 1806-os jénai csatában, az első modern egyetem lett Németországban.

Ez volt az első olyan is Európában – kivéve azokat a modern felsőoktatási intézményeket, amelyeket a forradalom után alapították Franciaországban –, amely mentes volt a régebbiek egyházi örökségétől.

Wilhelm von Humboldt filozófus és nyelvész irányításával új tanítási módszereket vezettek be, különösen a természettudományos oktatásban.

Bátorították a független kutatást; míg a bölcsészettudomány oktatóinak olyan felvilágosult szellemeket nyertek meg, mint Johann Gottlieb Fichte, Friedrich Schleiermacher, Friedrich Karl von Savigny és G. W. F. Hegel – akiknek egyébként mind gondot okozott, hogy beilleszkedjenek a hagyományos és elavult egyetemi szisztémába, itt azonban rangos státusokat kaptak.

Ez pedig egész Németország legkiválóbb diákjai közül jó néhányat vonzott az új egyetemre.

Az innovatív jellegű intézmény ráadásul egy modern metropoliszban volt, nem pedig egy álmos, bár

bájos középkori városban, mint amilyen Göttingen, Heidelberg, Tübingen – vagy éppen Bonn.

Mindez ösztönözte a diákokat, hogy megismerjék a modern filozófiai vagy jogi elképzeléseket, a pezsgő szellemi légkör pedig magával hozta a non-konformitást és a politikai aktivitást.

Alapvetően konzervatív szellemben oktatták a filozófiát és a jogot, de a defenzív reformpolitika jegyében álló modernizáció már megjelent a porosz jogrendszerben olyan vezetők által, mint vom Stein és Hardenberg: megszüntették a hűbériséget, csakúgy, mint középkori kézműves céheket és testületeket, a városok szabad státust kaptak, az oktatás többnyire mentesült az egyházi felügyelet alól, és feloldották a zsidó lakosságot érintő, a lakhelyre vonatkozó korlátozásokat.

A modern klasszikus gimnázium és a modern kutatóegyetem eredete ezekre a porosz reformokra vezethető vissza, amelyekkel megpróbálták ellensúlyozni a francia forradalom által indított hullámot, egyben olyan modern bürokráciává alakítani a középkori feudális rendet, amelynek konzervatív céljai gondos racionalista liberalizációs gyakorlattal párosultak.

A fiatal Karl Marx már ki volt téve ezeknek az áramlatoknak Trierben is, apjának a város porosz közigazgatási vezetőjével, Ludwig von Westphalennel kötött barátsága által.

Westphalen dzsentri családból származott, ahol hagyománya volt a különféle német fejedelemségekben való közszolgálatnak; ő maga kezdetben, a napóleoni időszakban a francia uralom alatti Rajnavidékot modernizáló adminisztrációnak dolgozott.

1815 után felfogadták porosz közszolgálatnak, és kinevezték Trierbe, ahol a főleg katolikus lakosság ki volt téve a francia felvilágosodás ideáinak a francia uralom alatt, ami a porosz, protestáns vezetésre – beleértve von Westphalent – is kényes feladatot rótt.

Nem tűnhet meglepőnek, hogy von Westphalen rokon lélekre lelt szomszédjában, a zsidó származású, a francia időszakban jogi tanulmányokat végzett Heinrich Marx ügyvédben; amely kapcsolat végül mindkét család fiatalabb tagjaira is áterjedt.

A Von Westphalennel való kapcsolat révén a fiatal Marx nemcsak szellemi mentorát találta meg, hanem leendő menyasszonyát és feleségét, Jenny von Westphalent is, aki négy évvel volt idősebb nála. Kettejük között néhány év leforgása alatt mély kapcsolat alakult ki, és intenzív levelezés, ami házassággal végződött.

Marx számára a Westphalen-kapcsolat ablak volt egy tágabb világra. Jenny angolos neve is szélesebb látókört sejtetett: anyja, a skót származású

Jean Wishart távoli rokonságban állt Argyll hercegével.

Egy ironikus jövőbeli fordulatról akkoriban még az érintett személyek egyike sem tudott: Jenny testvére (és Karl Marx leendő sógora) Ferdinand von Westphalen porosz konzervatív köztisztviselő lett, és porosz belügyminiszterként működött 1850–58 között, amikor Marx forradalmi száműzetésben volt Londonban.

Jenny másik testvére, Edgar viszont inkább forradalmi körökben mozgott, így közel kellett lennie a Kommunista Szövetséghez.

Az, hogy Marx a jogi karra iratkozott be, egyértelműen jelezte, hogy kezdetben apja pályája iránt érezte magát elhivatottnak. Berlinben azonban olyan fiatal diákok és oktatók csoportjával került kapcsolatba, akik Hegel filozófiájának hatására kritikus szemléletet alakítottak ki a politikával, a társadalommal és a vallással szemben.

Doktoren-Klub [A Doktorok Klubja, a szerk.] néven ismerték őket, amelyből végül kifejlődött a radikális „ifjú hegelianusok” csoportja: köztük volt Bruno és Edgar Bauer, Arnold Ruge és mások, akik később Marx kollégái – és esetleges ellenfelei – lettek.

A Berlinben tartózkodó Karl Marx és a Trierben élő apja levelezéséből világossá válik, hogy utóbbi felismerte fia radikális elképzeléseit és növekvő érdeklődését a kritikai filozófia iránt. Időnként aggályainak adott hangot, hogy Karl mindez eltérítheti jövőbeli ügyvédi karrierjétől.

Csendesen és tapintatosan fejezte ki aggodalmait, fia pedig egy ideig kerülte, hogy válaszoljon az intelmekre.

Végül gyengéden közölte, hogy nyugtalanítja a szakadék a „kötelesség” és a „van” között, ami a német filozófia kanti öröksége.

Hegel filozófiájából kiindulva a válaszokat végül magában a valóságban találta meg, „mivel az istenek amelyek eddig a föld felett laktak [...] most a centrumába költöztek”.

Egy akkoriban általa vezetett albumba hasonlóképpen, kissé nagyképűen írta bele: „Kant és Fichte örök magasságokba nyúlnak / a távoli földet keresve / Én csak azt próbálom meg felfogni / Amit az utcán találtam.” Az elfordulás a történelmi valóság vizsgálatát elkerülő német idealista filozófiától itt már világosan felismerhető.

Heinrich Marx 1837 októberében halt meg.

Karl Marx egyetemen felvett tantárgyai azt mutatják, hogy a következő félévben felhagyott jogi tanulmányaival, és egyre inkább filozófiai kurzusokra járt.

Annak ellenére, hogy a „Doktorok Klubjában” benne volt, Marx nem vett részt semmilyen titkos tevékenységben.

Az elvégzett tanulmányokról szóló igazolását 1841. március 8-án adta ki a rektor és a berlini egyetem szenátusa, egyben tanúsítva, hogy „a Trierben született Carl Heinrich Marx, a néhai Marx ügyvéd fia [...] nem vádoltatott meg egyetemünk hallgatóinak köreiben létrejött tiltott egyesületekben való részvétellel.”

A porosz bürokrácia jó szokása szerint az akadémiai tanulmányok befejezéséről tanúskodó okiratot ellenjegyezték Lichtenstein és Krause urak, a „királyi kormány megbízott képviselői” – vagyis a rendőrök.

Péntek Orsolya fordítása

